

ЩО ПОБАЧИЛА ГУБЕРНСЬКА КОМІСІЯ В ПАКУЛЬСЬКОМУ РАЙОНІ

1923 рік відомий політичними дискусіями та обговореннями в суспільстві шляхів розвитку новоствореного Радянського Союзу, українізацією на всій території Української республіки. „Від 1923 року була застосована політика коренізації, тобто вrostання більшовицького режиму в маси неросійського населення за рахунок національно-культурної ліберізації (в УРСР - українізації), що у поєднанні з новою економічною політикою стабілізувало політичну ситуацію”¹. Більшовики для встановлення своєї гегемонії потребували інформації про ставлення людей до радянської влади, отже, і вивчення політичного та економічного життя населення, стану справ у землекористуванні, оподаткуванні, кооперації, співвідносин громадян і органів влади та в інших сферах життя. Очевидно, з цих міркувань і була створена губернським виконкомом комісія по дослідженню життя людей в трьох районах Чернігівської губернії, аби вибрати найбільш підходящі населені пункти утворених районів для «осовечивания», тобто швидкого будівництва в них нового життя, остаточного утвердження радянської влади. Комісія зосередила увагу і на Пакульському районі, зокрема, на трьох найхарактерніших селах: Навозах (з 1961р. Дніпровське) – найбіднішому в сільськогосподарському відношенні, Ковпиті – як найрозвинутішому і найзаможнішому, та Пакулі, що за станом розвитку і добробуту перебував десь посередині між двома першими. Висновок комісії подано в доповіді „О результатах обследования Пакульского района Черниговского округа, произведенного комиссией, назначенной Губернским Исполнительным Комитетом 5 декабря 1923 года», що зберігається в обласному архіві»². Висновок цей - не на користь селян Пакульського району, зокрема в доповіді сказано: «...основные моменты политического, экономического и бытового состояния района показывают на общую отсталость населения во всех областях общественной жизни». Приміром, комісії не сподобалося, що, незважаючи на революційну зміну влади, на повоевну розруху, селяни залишаються такими, якими були їхні українські діди і прадіди - занадто добрими, терплячими, патріархально-набожними: „вместо вражды и вытекающей из последней необходимости к организации, оно (населення. – Авт.) до последнего времени оставалось разрозненным с удручающим понятием покорности судьбе». От чого бракувало - „классовой вражды». Чому вона не приживалася в наших селах? Комісія робить висновок: через відсутність поміщиків і загалом крупних землевласників. Отже, бідності нема до кого проймається «праведною» ненавистю, майже всі селяни мали приблизно однакові статки, особливо в Навозах: „Проти кого ж нам організовуватися, як у нас всі бідні», - говорили селяни. У Ковпиті і Пакулі взаємовідносини між групами заможніших і бідніших селян характеризуються як «безопасное болото», требующее политической очистки и осушки». Куркулів тут немає, є лише більш-менш заможні селяни. Але не тільки історикам відомо, що зовсім скоро чиєюсь вмілою рукою суспільство буде розділено на класи, з'являться куркулі та бідняки, між ними - середняки, і почне туманити душі людей така необхідна владі ненависть і ворожість. Сказано ж - «розділяй і володарюй».

Але повернемося у відносно спокійний 1923 рік, рік народження Чернігівського району, через ту ж доповідь губернської комісії, яка досить прискіпливо дослідила всі сфери життя трьох сіл. На той час у Пакульському районі мешкало 18904 жителів.

Влада і громада

Про взаємини громадян з владою відзначається, що „коммунистические силы отсутствуют, политическое сознание в массах очень низкое”. Жінки й зовсім стороняться революційних подій: „То не наше діло ходити на сходи». Є лише одна жінка у Мньові на прізвище Хропата, 35 років, яка намагається проявити себе у громадському житті. Люди з усмішкою розповідали, що чоловік у неї підкаблучник, тому й не перечить. А в Навозах дочка бідняка Носенка Зіна ходить замість батька на сходи і досить кмітливо захищає інтереси сім'ї, хоча й вона не вважає це нормальним, просто в неї немає іншого виходу.

Майновий стан членів сільрад такий, що при складі сімей 5-6 чоловік більше 7 десятин землі ніхто не має. Їх культурний рівень дуже низький, лише окремі члени розбираються в питаннях державного будівництва і відрізняються практичним розумом. Із висловлювань людей щодо старого та нового складу сільрад комісія робить висновок: «...в момент Военного коммунизма не было уделено достаточного внимания на углубление революции в селах Пакульского района, потому и до сего времени не выявлены политические группировки села, отдельные же работники, всплывшие на поверхность в 1919-1921 годах, извратили смысл «диктатуры пролетариата».

У районі був лише один комуністичний осередок - у Пакулі, в ньому 4 члени партії, але впливу їх на населення не відчувалося. Маси не мали ніякого поняття про комуністичну партію та її роль у соціальній революції. Більшість людей висловлювалася однаково: „Нам всі кажуть, що совіцька власть гарна і що добра нам хоче, ми цьому дуже раді, а Комуни якби й зовсім не було, бо які ми у чорта комуністи, коли батько із сином не помиряться». Із представників губернської влади населення Пакуля знає тов. Клеманова, але його приїзд трійкою коней у фаєтоні викликав натяки, що, мовляв, як раніше пани їздили, так і тепер їздять. Найвідоміші вожді для селян - Ленін і Троцький. Про хворобу Леніна знає мало хто. Як про союзнє будівництво, так і про національну політику населення нічого не знає. Ставлення до кампаній (повітрофлот, Мопр, допомога Японії, поширення золотого вигранного займу) цілком пасивне, і навряд чи колись будуть успішно проведені ці кампанії, за винятком повітрофлоту. Радянські грошові знаки не люблять за їх нестійкість, а червонець здається селянам якимось загадковим, бо «із паперу, а дорого ціниться». Велике бажання якомога скоріше мати стійку валюту.

У кризисні періоди радянської влади в Україні населення Пакульського району створило партизанський загін під керівництвом Волевача, але це не дало політичного поживлення, напаки - розбрід у рядах бідноти.

Ставлення населення до міліції хороше, за старим звичаєм заможніші селяни забезпечують харчами міліціонерів і їхніх коней. Жителі Навозів відносять до заслуг міліції те, що піймано бандита Шалапу, їхнього односельця. Політичний момент амністії людям не зрозумілий, вони заявляють, що центральна влада балує бандитів і крадіїв.

У Пакулі лише один колодязь з хорошою водою - біля лікарні. В інших вода погана, водопровід не функціонує через зламаний насос, тому багато хто бере воду прямо з річки Пакульки. Існує погана звичка прати білизну біля колодязів.

Пожежних обозів в обстежених селах немає. В Навозах є напіврозвалений пожежний сарай, частини насоса і більше нічого. В Ковпиті 2 бочки, насос, гачок, але все зіпсоване.

Замість рівності - майнове розшарування

Аграрна революція в районі не відбулася, більша частина бідняків збільшила свої наділи лише на 1-5 десятин на господарство. В середньому норми землеволодіння залишилися дореволюційними, а якщо врахувати відчужені лісові наділи, то стали значно меншими. Часто населення шукало собі заробітку на півдні України у багатих землевласників або на сплаві лісу вниз по Дніпру. В селах

набував популярності спосіб збагачення неврожайних земель з допомогою висівання люпину, особливо в Кархівці, Ведильцях, частково в Пакулі. Завдяки цьому сидерату там і чисельність домашньої худоби зростала, тваринництво почало поживляватися. В Ковпиті з'явилася місцева покращена порода худоби, плідників для якої беруть з ближніх сіл Остерського повіту. Крім того, в Ковпиті є 7 плідників жеребців орденської породи. Але селяни тримають маленьких корівок, що дають 3-5 склянок молока на добу. Свині також дрібні і худючі. На піщаних землях не ростуть олійні культури, тому олії теж мало. Правильна трипільна сівозміна є тільки в Пакулі і Ковпиті, в Навозах на піщаних неродючих ґрунтах певної сівозміни нема, все залежить від кількості внесених добрив, але їх дуже мало через нестачу худоби. До переходу на багатопільне господарювання готуються міцніші села – Ковпита і Кархівка. А бідніші - Навози, Ведильці, очевидно, будуть робітничими поселеннями працівників лісу.

Економічна нерівність у Ковпиті поглибилася порівняно з дореволюційною. Радгоспів у районі немає. Мороське лісництво віддає галявини під оранку за третю копу. Дуже багато лісових крадіжок. Загалом економічне становище селян після революції не покращилося - через високі податки, зменшення валового прибутку, падіння цін на сільгосппродукти та необхідність платити за паливо та інші лісоматеріали. Єдиний сільгосподаток вимірюється житніми одиницями: на душу - 4,1 пуда, на господарство - 23,3 пуда, на 1 десятину землі - 6,1 пуда.

Сільгосптовариство є лише в Ковпиті з відносно великим числом пайовиків, існує з грудня 1922-го, виникло з 6 чоловік, на 1923 рік уже 44 члени. Населенням воно сприймається з симпатією. Вступний внесок - 5 пудів і 20 фунтів жита. Пільга членам - користування кредитом у розмірі паю і знижка 10% при зборі товарів. За рік продали 12 плугів Сакко, зробили успішні показові посадки кращих сортів капусти, буряків, огірків. Є бібліотека сільськогосподарської літератури із 80 книг, за рік нею скористалося 68 чоловік. Шість разів влаштувалися загальні читання.

Комун і артілей в Ковпиті нема. Кількість землі на душу і господарство залишаються дореволюційною, оскільки на розділ пішло лише 24 десятини церковної землі. Незначні куркульські лісові ділянки відібрані, але ходять чутки про їх повернення господарям. Близько 50 господарів мріють про переселення, послали гінця в Херсонську губернію, але він повернувся з поганими новинами - там переселенський фонд вичерпано. Економічна нерівність у Ковпиті поглибилася порівняно з дореволюційною, куркулів нараховується 7%, середняків - 55-60%, бідняків – 33-38%.

Неп посприяв росту бандитизму, бо зі своїми низькими цінами на сільгосппродукти звів до нуля купівельну спроможність бідняків і середняків. Неможливість прогледуватися, безвихідь штовхає їх на злочини. Завдяки непу серед заможніших селян виділяються особливі підприємці і скупники, які скуповують у населення курей, гусей, качок, поросят, полотно тощо і сплавають на човнах до Києва на продаж. Таким чином покращують свій матеріальний стан, а нерівність поглиблюється.

У Пакулі землеустрою не було, не було і переселення. В Малих Оснях утворено культурне господарство на 11 дес. землі, що належала раніше поміщику Подольському. 16 господарів тримають наймитів. Комун і артілі нема. Бідняків -70%, середняків - 28 %, куркулів - 2 %. Чоловіче населення з ранньої весни до пізньої осені сплаває плоти до Херсона, а коли спадає вода - до Катеринослава. Заробіток одного сплавіка на харчах хазяїна становив від 65 до 100 рублів.

Самі собі фабриканти

Кредитних установ у районі немає, при потребі позичають у сусіда. По берегу Дніпра жителі здійснюють купівлю-продаж в Києві, а за 6-7 верст від Дніпра - в Чернігові. Хліб збувають через кооперацію. Свободу ринку селянство вітає, але розходження цін на свої продукти і фабрикати розуміє так, начебто радянська влада прагне до того, щоб селянину заплатити якомога менше, звідси негативне ставлення до міста. Тим часом у господарстві потрібні речі, без яких не обійтись,

- шкіра, мило, нитки, мануфактура, посуд, а ціни на них не знижуються, не кажучи про такий товар, як перець, лавровий лист, дріжджі, синька, котрі хоч і зрідка, все ж використовуються в селах. Відчувається нестача залізних і шорних виробів. Селяни купляють в основному сіль, гас, крейду, скло, сірники, цвяхи. А про таке, як мануфактура, чай, цукор, перестали й думати через недоступну ціну. Хоча в Ковпиті кооперація продала за рік майже 100 аршинів мануфактури, селяни здебільшого виготовляють власне полотно і сукно, чоботи шують зі шкіри власного скоту. Обробити їх можна в Копиті - в кожум'ячній артілі. У трьох націоналізованих хатах розміщено 6 дубильних казанів, 6 працівників виготовляють товар гарної якості. Розквіт шкіряного виробництва для власних потреб припадає на 1918-1921 роки, далі під страхом реквізиції і заборони спостерігається упадок. До підприємств середнього фабричного типу можна віднести і паровий млин у Ковпиті, що належав товариству із 6 членів. У ковпитській кузні, крім звичайних робіт, виготовляють однолемішні плуги. Один плуг коштує 12 пудів жита. Коней не підковують - нема такого звичаю в усіх селах району.

У поодиноких господарствах Пакуля займаються лозоплетінням, валять сукно, виганяють дьоготь. Працює 5 невеликих водяних млинів і 2 вітряки, 3 просорюшки, 2 кузні, 1 сукновальна артіль, 3 невеликих цегельних заводи виготовляють просту і палену цеглу. Крім полотна і сукна, у Пакулі виробляють корзини, стільці, ліжка, етажерки з лози. Тут була школа лозоплетіння для 16 учнів, але закрита земством.

Крупної фабрично-заводської промисловості в районі нема, якщо не враховувати промислову організацію «Укрліс». Починає розвиватися теслярський промисел, виготовлення зрубів.

Незважаючи на близькість Дніпра, риболовецький промисел майже відсутній, у Навозах ним зайнято не більше десятка господарів.

У Навозах і Пакулі влітку проводяться ярмарки, але порівняно з дореволюційними вони стали біднішими.

Інтелігенція в пасиві

Роль сільської інтелігенції жодним чином не була виявлена. Медичне обслуговування населення недостатнє, на весь район з населенням 18904 жителі є лише одна амбулаторія, яка до весни 1923 року була без лікаря, і тільки з травня призначено лікаря, акушерку і технічного працівника, - робота пошавилася. З переходом на районний бюджет амбулаторія не забезпечується ліками, отже, вже півроку користується рештками медпрепаратів, отриманих раніше.

Знахарство майже зішло зі сцени, але в Пакулі, за відсутності лікаря, широко практикував самозваний «доктор медицини» Комок, який некваліфікованим хірургічним втручанням призвів до смертельного випадку. За рахунок лікування побудував собі новий будинок навпроти амбулаторії. Окрім учителів, лікаря, лікарня і службовців лісництва, іншої інтелігенції в районі немає.

Поодинокі сільські школи, що раніше перебували під ідеологічною опікою церкви, не могли стати культурними вогнищами, особливо коли вчительство не вливалось в маси для громадської роботи. Учителство не надто активне в громадському житті. Вчителі живуть упроголодь, тому хочуть краще одержувати жалюгідне жалування з округу, ніж утримуватися на сільське самообкладання. Житло бідне, господарства не мають. Але на своє становище не нарікають, вони – на посту просвіти. Вчителі в Навозах К.Д.Скирда і Г.Г. Бабики, в Ковпиті - Черниченко і Є.З. Каранда, в Пакулі - Черниченко і Лопушинська живуть дуже бідно, дехто виживає лише тому, що місцевий. Так, Черниченки, чоловік і дружина, родом з Пакуля із селян. Лопушинська - дружина заступника голови райвиконкому Тищенко. К.Д.Скирда направлений на лікування в гублікарню, бо простудився через те, що не мав теплої одягу. Він призначений окружним відділом народів і ходив пішки за 50 верст до Чернігова по політичну літературу в окрпартком.

У Навозах працює група лікнепу з 18 чоловік, 20-30-літні активно відвідують. Планується організувати і в Пакулі. В Пакулі діють курси по українізації -25

чоловік. Ці курси користуються увагою, працюють щодня, хоча серед відвідувачів є і опозиціонери.

Якихось культурно-просвітницьких закладів чи організацій в районі немає. В Пакулі числиться сільбудинок, але це лише товариство з 5 представників місцевої влади, які провели одні організаційні збори. В Навозах над входом в одне зі шкільних приміщень висить вивіска російською та українською мовами – хата-читальня, але це тільки спогад про зимівлю в 1921 році матросів п'яти пароходів, які й організували читальню, а «Уполитпросвет» дав деякі книги і вивіску. Тепер тут брудна пустка, про відродження закладу ніхто не дбає. Бібліотек немає. В окремих селян бувають випадкові набори книг - „Война и мир», сонник, брошури по бухгалтерії та сільському господарству, історичний роман В.Соловйова, „Мати і дитина» Жука, де є студенти, - 10-20 старих підручників. В одного толстовця бачили кілька номерів „Красного Знамени», в Пакульському райвиконкомі начебто отримують цю газету. Друковане слово ще не тільки не заволоділо Пакульським районом, але й не проникло достатньою мірою.

Загалом ставлення селян до інтелігенції байдуже. Це не ворожнеча, а звичайна черства байдужість, характерна для села і в інших випадках - кожен живе сам по собі, нікому не допомагає і сам старається обійтися без сторонньої підтримки.

Без Бога - ні до порога

В усіх селах є церква, піп і дяк, відправляється богослужіння. У духовенства після революції забрано землі, що належали раніше кліру (у Пакулі 36 десятин, Навозах - 244) і державне жалування. Піп і попадає самі обслуговують своє господарство, переселені зі своїх будинків у прості хати, за які церковна рада мусить платити 120-150 пудів на рік, це дуже скорочує доходи священика. Сільське духовенство з усіх сил старається дати своїм дітям міську освіту, нехай і за рахунок скорочення житейських потреб. Зазвичай їхні діти в духовне середовище вже не повертаються. І все ж у попів більший достаток, ніж у середнього селянина, особливо коли вони встановлюють тверду підвищену таксу за свої послуги. Селяни іронічно про таких кажуть: „Циганська лінія у попів стала». На ремонт і прикрашання церкви тепер селяни майже нічого не дають. Ідучи в церкву, треба взяти фунтів 5-10 борошна чи жита, щоб на них купити свічку або замовити поминання. Немає хати, за винятком євангелістів та деяких представників влади, де б не було ікони. Навіть у одного голови комнезаму виявлено в хаті кілька ікон, на які хрестилися після обіду члени його сім'ї. У чоловіків не вистачає рішучості боротися з дружинами, у молодих зі старими, тому нові течії відступають перед старими.

Піп не може виконати церковного обряду без офіційної довідки. Коли довідка коштувала 10 рублів золотом, то кількість нехрещених дітей, невідспіваних покійників і невінчаних молодих стрімко зростала - не в силу антирелігійних переконань, а з економічної причини. Мусили миритися з таким „хрещенням громадянським способом», а коли довідки подешевшали до 1 рубля золотом, почали довінчуватися, дохрещуватися і відспівувати на могилах давно померлих родичів. Шлюбів без вінчання майже нема. В Ковпиті є таких три випадки, один із них - звичайне співмешкання, навіть без громадянської реєстрації. В громадянські шлюби вступають у більшості випадків вдови і вдівці, розлучені, покинуті. До таких жінок ставлення терпиме, доки подружжя живе в злагоді, але як тільки щось не мирять, сусідки не дають проходу, називають „прилепою». Є бідняки, яким і 1 руб золотом плюс мзду попу заплатити важко, тому не вінчаються. А дехто просто не спішить, бо це „не дає суттєвих інтересів».

Надзвичайно цікавим і показовим є розвиток євангелізму в Пакульському районі. Жахи імперіалістичної війни, тяжкі роки революції та громадянської війни, численні випадки грабівництва, вбивств, крадіжок, помсти або іншого терору на тлі розширення світогляду і звільнення свідомості від забобонів породжували в людей потребу розібратися як у причинах цих явищ, так і знайти способи їх подолання. За умови масової неграмотності населення, відсутності книг, газет, навіть

просто свіжих людей, які б принесли новини із-за меж села і пояснили їх без наворотів „о международном положении», природним виходом є спроба самостійно прочитати та осмислити єдину після шкільного букваря книгу - Євангеліє або і всю Біблію, якщо пощастить. Такими були загальні умови розвитку євангелізму і толстовства. Але фундамент цього руху залягає глибше. Зазвичай керівниками руху є хазяйновиті селяни, які, можливо, й напівсвідомо через проповідання любові до ближнього та неспротив злу намагаються відволікти від майнової нерівності, ослабити антагонізм. Їх основне переконання - „якби всі так (по Євангелію) чинили, то жити стало б краще». Зовнішній вигляд євангелістських хат свідчить про відносно матеріальне благополуччя - зразково чисті, прибрані помешкання, достатньо одягу, охайного і ошатного навіть у будні. Євангелісти є тільки в Ковпиті - 10 сімей. Та ще одна на хуторі і одна в Кархівці. Це вчення завезли приїжджі люди із с. Сорокошичі (колишній Остерський повіт), де базується пресвітер. Хоча звідти коріння тягнеться далі за Радуль - в поселення Дукове, звідти вже в роки революції прибули кілька проповідників у цей район, які й поклали початок місцевому євангелізму. Хоча розповідають, що і до революції тут був пасічник-євангеліст, твердий у переконаннях. Ковпитські євангелісти тричі на тиждень разом читають писання, частіш за все Нового завіту, обговорюють його і співають духовні псалми, яких навчилися у приїжджих. Живуть дружно, допомагають один одному морально і матеріально. При зустрічі і в розмовах вони дуже привітні, м'які у висловах. Говорять сміливо і відверто, але без злоби. Не п'ють, не курять, не лаються, навіть непристойних слів не вживають, що для села явище виняткове. Вони вважають це гріхом, який не пускає в царство небесне. Нічого не приховують і не брешуть – це також вважають гріхом. Очевидне цілковите незнання якихось інших книг, окрім Біблії. Тому що їх нема в селі і дістати ніде. Але відчувається велика тяга до нових знань, а задовольнити її ніяк, немає людей, які б могли керувати самоосвітою. Появу і подальший вільний розвиток євангелізму можна пояснити тим, що ні священник, ні шкільні працівники, ні сільські комуністи і „совработники» не є ідеологічними вождями села. Останні для селян - лише влада, сила примусу, а не переконань чи керівництва. Духовне життя в Пакульському районі пущене на самоплив.

Вкрай рідко можна зустріти „безбожників», тобто атеїстів. У Ковпиті нарахували 8 чоловік. В основному це представники влади або комнезаму. Але і в їхніх хатах висять ікони - як поступка сімейству.

Про традиції і демографію

Революція не внесла різких змін у побут селян Пакульського району. Той же вигляд села - брудні криві вулиці, хати під соломою, побілені всередині, ті ж типи господарських будівель, крій одягу, їжа, мова. За побутовими ознаками бідняка від середняка чи куркуля відрізнити неможливо, оскільки заможні селяни скоріше вкладають кошти в землю, скот, інвентар, а не на покращення умов життя. А бідняк інколи живе в чистій, теплій хаті, з великими вікнами і гарною пічкою, акуратно одягається і навіть має предмети міського походження - шафу, ліжко, диван, лампу, картини, годинник тощо. В кутку, протилежному від печі, стоїть стіл, оточений лавами. На столі хліб, покритий самотканою полотняною скатертиною, над ним висять ікони, неодмінно прикрашені вишитими і мережаними рушниками. Якщо є друга чиста кімната, вона рясно прикрашена рушниками. Неодмінним атрибутом кожної хати є прядки, по кількості дорослих жінок у сім'ї, які гудуть і рано-вранці і пізно ввечері. Портрети вождів трапляються зрідка, там, де живе якийсь сільський «совработник».

Селянство майже не купує тканин фабричного виробництва, трапляються речі, придбані раніше. Самі прядуть лляну і вовняну пряжу, тчуть полотно, напівшерстяні тканини, фарбують натуральними барвниками, створюючи нехитрий малюнок, і, врешті, самі шийють. Тому в селах не видно яскравого вовняного одягу. Дуже рідко у якоїсь дівчини схований „советський» фартушок або інша дрібниця. Вплив війни і революції відбився лише на чоловічому одязі - штани кроються за армійським зразком, іноді навіть схожі на „галіфе», а сорочки

типу гімнастерки. Хоча залишаються у вжитку широкі штани, широка вовняна свитка, киря, помітне переважання чобіт над постоломи, чого не було раніше. Жінки вдягаються в сорочки, спідниці, жилетки, юбки (верхній одяг), свитки білі, а у чоловіків коричневі чи чорні, хустки домоткані і фартухи. Кожух з трьома „вусами» (складки нижче пояса, по білоруському покрою) - річ поширена, але дорога, бо овець у Пакульському районі небагато, тому справляється лише раз чи два за життя і носить бережно.

У 1919-21 роках ліс був ніпочім, вулиці були завалені будівельним матеріалом, велося активне будівництво. Тепер лісоматеріал сильно подорожчав, це штовхає людей на крадіжки. Склалося прислів'я: «Як не вор у лісі, то вдома не хазяїн». В селі Андріївка, де бракує присадибної землі, дворики вкрай тісні, швидше нагадують вузькі коридорчики між скупченням таких же тісних будівель. А на піщаних землях ближче до Дніпра просторі двори, бо тут не надто дорожать землею - більше дбають про луги. Більшість хат як старих, так і нових біляться лише зсередини, оскільки глини тут майже немає.

Їдять у цій місцевості мало, але дуже охайно - в основному борщ, інколи пісню кашу чи картоплю з крихтою сала. Чай заміняють травою материнкою, а цукор інколи медом. Революційні події, страх пограбування порушили сувору святість постів - Петрівки, Спасівки, Пилипівки і Великого посту. Хоча на гріх вживання скоромного штовхає інколи і відсутність якоїсь іншої їжі. Дуже поширилося тютюнокуріння, жінки не курять зовсім, а діти і підлітки дуже рідко. Незважаючи на бідність, на кожні 100 дворів у Пакулі є не менше 5 самогонних апаратів. У Ковпиті ще більше, менше в Навозах. Технічні прийоми самогонваріння запозичуються з білоруського села Жари, де раніше були винокурні. Менше, ніж самогон, поширена бражка, бо не така міцна - переброджені солод, картопля і хміль.

У Ковпиті за 1923 р. народилося 160 дітей (не взяли довідки 48), померло 65 жителів (не взято довідок 6). Зареєстровано шлюбів в райподзагсі: 1919 р. - 85, 1920 р. - 211, 1921 р. - 240, 1922 р. - 266, 1923 р. - 199. У Навозах в 1923 році зареєстровано 157 новонароджених і 61 померлих, в Ковпиті народилося 160, померло 65. У районному загсі зареєстровано 199 шлюбів. Шлюбів без вінчання майже не бувало, в Ковпиті таких лише три пари. В громадянські шлюби вступають у більшості випадків вдови і вдівці, розлучені або покинуті.

Хлопці в Навозах відчайдушні, якщо хтось з одного кутка (Загатка, Шмаївка, Корчевака, Бугор, Поле) з'явиться на інший - неодмінно буде бійка. Молодь збирається на вулицях і співає пісень або у вдовиній хаті на вечорниці. Брудна лайка чи матюки - явище рідкісне. Виховання дітей обмежується їх харчуванням, не завжди достатнім. Буває дитина проситься в школу, а її не пускають - нема взуття, дороге письмове приладдя або просто батькам не подобається, як у школі вчать. Не дивно, що діти ростуть заляканими і затурканими. Прийнято побиття дітей. Пошана до старших зберігається.

Не менш консервативно, ніж до церковного вінчання, селяни ставляться до весільних обрядів - церемоній, пісень. Тепер батьки майже не примушують дочок йти за нелюбого, а раніше не питали їхньої згоди.

Одвічне прагнення знань і краси

Почали працювати школи — пакульська, навозька, ковпитська, жидиницька, кархівська, ведильцівська. Семирічок нема - всі дво-чотирикласні. Почали заняття пізно - в Пакулі, Ковпиті з 1 листопада, бо діти пасли худобу. В школах тепло, є дрова. Майже немає підручників (один в учительки) і письмового приладдя, тому заняття проходять малорезультативно. У дітей немає зошитів, пишуть огризками олівців і ламаними перами на шматках паперу. Тому хоч і стараються, по закінченні випускного четвертого класу ледве уміють читати і писати. Населення здебільшого відмовляється придбавати книжки і приладдя для школи за свій рахунок, мотивуючи тим, що школу має забезпечувати держава, якій вони здали продподаток. Нерідко батьки просто не пускають дітей до школи, щоб там «дарма не сиділи» і не рвали одяг. Тому порівняно з дореволюційним часом школярів

меншає. Наприклад, у Навозах, де є дві гарні кам'яні шкільні будівлі, на 12 грудня навчалось в усіх чотирьох класах усього 111 дітей, з них 6 дівчаток. А до революції було більше 200. Навози найбідніше село, але свідомі селяни самі завезли дрова у школу, шляхом самообкладення зібрали 83 пуди зерна для придбання письмового приладдя. На 50% школа забезпечена підручниками і навіть має деяку наочність (картини). В результаті з Навозів є три студенти вузів (два в Києві і один в Чернігові). Батько одного бідняк, підробляє грою на скрипці. Хвалився, що відвіз сину в Київ на дубі (великий човен) картоплі, борошна, сала, крупів і дров. А син влітку приїздив з молодою дружиною - не якою-небудь, а дочкою адвоката.

У Ковпиті з 98 учнів - 3 дівчинки. Село заможне, а школа - напівзруйнована стара, обідрана хата. Це нікого не хвилює. За стінами школи залишається до 200 дітей, які б хотіли вчитися. Заможніші селяни відсилають своїх учитися в Андріївку або в Чернігів, де вони й живуть. У 1921 завезений для будівництва народного дому ліс розікрали - „пішло як дим», тому вдруге закуповувати ліс люди ухиляються. В Пакулі за два місяці не спромоглися заплатити робітникам за побілку школи, вони гніваються на вчительку.

Народне мистецтво

Лірники ще не перевелися, користуються увагою, живуть безбідно на подаяння. Їх більше на Задесенні. Хоча і в Пакулі зустріли одного - Михайла Івановича Гаркушу. Осліп в юності, йому років сорок. Жонатий уп'яте, одну жінку прогнав, а три померло. Остання молода, років 20-22, симпатична. Причому її сім'я не була бідною. Живуть два роки на віру, дітей немає. Від попереднього шлюбу є хлопчик років п'яти. Крім того, в сім'ї живе хлопчик років 10-12 - челядник-поводир. Хатка невелика, чиста і тепла. Господарства ніякого нема, живуть заробітками сліпого і трудом дружини. Ходіння по селах йому не до душі - важко. Мріє, щоб пакульські селяни взяли його на постійну службу і платили в рік 10 фунтів з двору, а він би надавав безплатні послуги. Учився мистецтва лірника 4 місяці в с. Пеньках під Козельцем у місцевого лірника Андрія Романовича Бардака. Працювати почав з 18 років, у 1904-ому. 12 років тому його посилали грати в Москву. До нього часто звертаються різні люди записувати слова і мелодії пісень. У його репертуарі різні танці - козачки, польки, комаринські, карапет, ін. Визнає, що за кількістю пісень поступається іншим лірникам, зокрема Василю Білому з Білоуса, який зазвичай живе в Пльохові, знає „про Україну і про все» і часто буває в Чернігові біля П'ятниці.

У 1993 році учні Пакульської школи були залучені до дослідження життя і творчості Михайла Гаркуші. З розповідей опитаних родичів та односельців дізналися про цікаві подробиці біографії лірника і що по віртуозності гри йому не було рівних. Згадали люди і слова пісень з репертуару Гаркуші. Одна з них - про продналог, де були такі слова:

А Ленін і Троцький
Нам повістки турять -
К двадцять п'ятому числу
Щоб готові кури.
А у тій повістці
Та ще масла мало,
Щоб давали од свині
По три фунти сала.
От такий наш батько Ленін,
Нам порядки дає.
Последній хліб забирає,
Самих у тюрму бере.

А у своїй баладі «XX вік» співав:

Настал двадцатый век ужасный
И осветил народ несчастный
Такой печальною судьбой.

В народа сердце огрубело
И скрылась братская любовь.
Теперь лишь слышно одно дело –
Убийства, кровь, печаль и стон.

Джерела та література:

1. Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВС. Київ, 2008
2. ДАЧО.-Ф.-20.-Оп.1.-Спр.181.-Арк.100-162; ф.8-65.-Оп.1.-Спр.810.-Арк.1-52

Олексій Колеватов

●

**БУДІВНИЦТВО В СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ
ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕННЯХ У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХІХ ст.**

Історія військових поселень у Росії в останні десятиліття стала активно досліджуватися як у вітчизняній, так і російській історіографії. Історики почали більше звертати уваги на процеси розвитку їхньої соціально-економічної структури [1]. Проте до останнього часу майже відсутні роботи, присвячені дослідженню розвитку будівництва в Слобідсько-Українських військових поселеннях у першій третині ХІХ ст. Тому вважаємо за необхідне проаналізувати це питання щодо округів 2-ого поселеного кавалерійського корпусу, розташованого у Слобідсько-Українській губернії.

Значне місце в господарському розвитку Слобідсько-Українських військових поселень займало будівництво, оскільки створення та функціонування поселених округів, які мали особливу господарську структуру, складно уявити без масштабного будівництва. Уряд імператора Олександра І при влаштуванні військовопоселеної системи передбачав відбудову комплексів полкових і дивізійних штабів, господарських закладів та житла для військових поселенців і офіцерів.

У поселеннях піхоти, на відміну від поселених округів кавалерії, масштаби будівництва були значно більшими. За задумом О.А.Аракчеєва, округи 1-ої гренадерської дивізії мали стати показовими як для всіх інших поселених округів, так і для відвідувачів. Тому більша частина державних коштів, котрі відпускалися на організацію та розвиток військовопоселеної системи Російської імперії, направлялася саме на будівництво в округах цієї дивізії.

Слобідсько-Українським військовим поселенням відпускатися на будівництво значно менше коштів, і обсяги виконуваних будівельних робіт були не такими значними, як в поселених округах піхоти (див.: табл. 1). Так, у 1822-1832 рр. кошторисне асигнування на будівництво сягало 1.527.087 руб., що становило 52,14 % від загальної суми фінансування поселених округів Слобідсько-Української губернії. Зумовлювалось це головним чином двома чинниками: по-перше, в даному регіоні не було в достатній кількості лісу для будівництва, а по-друге, в цих військових поселеннях було значно менше батальйонів піхотних дивізій, які були призначені для будівельних робіт в поселених округах, і був лише один військово-робочий батальйон № 7. Також слід відмітити і те, що якщо в поселених округах кавалерії розселення діючих частин здійснювалося на вже існуючій базі, і ескадронні селища тут „наново” не будувались, то в округах піхоти розселення